

BERNADETTA CIESEK, DYSKURSY DYSKRYMINACJI I TOLERANCJI W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ WSPÓŁCZESNEJ POLSKI (WARTOŚCI, POSTAWY, STRATEGIE), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018, 276 s.

Opublikowana w 2018 r. rozprawa Bernadetty Ciesek to książka oczekiwana. W wersji cyfrowej jest wprawdzie dostępna co najmniej od roku (można ją znaleźć w zasobach Śląskiej Biblioteki Cyfrowej jako pracę dokorską napisaną pod kierunkiem prof. Bożeny Witosz (zob. <http://www.sbc.org.pl/Content/169572/doktorat3576.pdf>), jednakże wersja papierowa nieznacznie się od niej różni. Autorka zrezygnowała z wielu komentarzy metatekstowych, dzięki czemu styl w rozprawie stał się jeszcze bardziej zdyscyplinowany (choć i wcześniej trudno było mu coś zarzucić), a zawartość merytoryczna – gęsta od znaczeń.

Swoją monografią młoda badaczka wkracza na rozległy, multidyscyplinarny teren badań nad dyskursem, który znakomicie porządkuje w rozdziale 1. „Współczesne badania nad dyskursem – wielość ścieżek, wielość koncepcji, wielość perspektyw badawczych”. Wychodząc od stwierdzenia otwierającego niemal każdy tekst z tego zakresu (np. „Dyskurs jest dziś kategorią badawczą atrakcyjną dla wielu dyscyplin współczesnej humanistyki”, s. 13), przedstawia teoretyczne zaplecze swoich analiz. Udowadnia przy tym szerokie horyzonty myślenia o dyskursie, oddając najpierw głos wielkim myślicielom „zwrotu lingwistycznego” – Jacques’owi Derridzie, Richardowi Rorty’emu, Ludwigowi Wittgensteinowi, Hansowi Georgowi Gadamerowi itd., by następnie przejść do dobrze znanych koncepcji polito- i socjologicznych, eksponując zwłaszcza teorię dyskursu Chantal Mouffe i Ernesta Laclaua, która – jak zaznacza: „Umożliwia wyjaśnianie mechanizmów powstawania praktyk dyskursywnych, takich jak dyskryminowanie, wykluczanie czy tolerowanie, organizując życie społeczne i relacje między jego uczestnikami” (s. 17).

Nie ona jednak będzie bezpośrednim źródłem odwołań w dalszej części analiz. Autorka osadza swoje rozważania w kręgu lingwistyki dyskursu, wskazując różne tradycje – francuską (z główną figurą Michela Faucaulta), anglosaską (Teun A. van Dijk), sławistyczną (z genezą w Praskim Kole Lingwistycznym). W myśleniu o dyskursie oraz kategoriach pokrewnych (tekst, styl, podmiot) patronuje jej refleksja Bożeny Witosz, ale w tej części pracy znajduje się także omówienie innych polskich koncepcji dyskursu, a przede wszystkim dyskusji między wybitnymi badaczkami: Janiną Labochą, Anną Duszak, wspomnianą Bożeną Witosz. Warto do tego omówienia sięgnąć, gdyż różnice między wymienionymi koncepcjami nie zawsze są uświadamiane, a Bernadetta Ciesek precyzyjnie je zakreśla.

Szerokie zaplecze teoretyczne, a także sam przedmiot badań nie pozwalają jej jednak ograniczyć się do *stricte* językoznawczych narzędzi. Jak zauważa: „Foucaultowi zawdzięczamy zatem założenia o warunkach dostępu do dyskursu, a dzięki filozoficznemu podejściu możliwość odsunięcia na dalszy plan aspektu lingwistycznego, by włączyć w pole dociekań ekstralingwistyczne parametry decydujące o kształtowaniu się dyskursu, warunkach uczestnictwa w nim oraz prawidłach jego działania i funkcjonowania w społeczeństwie, a także – a może przede wszystkim – mechanizmach oddziaływania na społeczeństwo” (s. 37). Jak sobie z tym poradzić na gruncie lingwistycznej analizy dyskursu (dalej: LAD)?

Bernadetta Ciesek proponuje triangulację trzech podejść: konstruktywistycznej teorii języka i kultury, etnolingwistyki (językowego obrazu świata), które integrują myślenie o języku ze zjawiskami społecznymi i kulturowymi, oraz krytycznej analizy dyskursu (dalej: KAD) z właściwą jej dialektyką (społeczeństwo kształtuje dyskurs, ale i dyskurs kształtuje społeczeństwo), ale – uwaga – bez zaangażowanej postawy badawczej. Tymczasem KAD – z zgodnie z najogólniejszymi założeniami znanymi jako „lista punktów wspólnych” (Duszak, Fairclough 2008: 16–19) – zmierza nie tylko do opisu i wyjaśnienia zjawisk językowych, lecz stawia sobie za cel wykorzenianie „szczególnego rodzaju urojeń”, „demi-styfikację” dyskursu przez „odszyfrowanie” ukrytej w nim ideologii.

Autorka w swej rozprawie takiej krytyczności nie prezentuje, z pewnością też nie dąży do ustanowienia lepszych z punktu widzenia zaangażowanego badacza praktyk dyskursu. Z drugiej jednak strony wydaje się przyjmować postawę krytyczną, zwłaszcza podkreślaną przez Terry’ego Locke’a (2004) samorefleksję, wynikającą ze świadomości ideologicznych imperatywów i epistemologicznych

presupozycji, które wpływają na ogląd badacza. Jako przedstawicielka LAD zdaje sobie sprawę z uwikłania języka w kształtowanie rzeczywistości społecznej, problemy reprezentacji dyskursywnych, stopnia adekwatności różnych zideologizowanych projekcji itd., dlatego zachowuje dystans.

Z tak rozumianą krytycznością Bernadetta Ciesek przystępuje do przemodelowania polskiej przestrzeni dyskursywnej pod kątem jej in- i ekskluzywności. Oto przedstawione (nazbyt skromnie) na pierwszych stronach pracy najważniejsze zadanie badawcze: „W swych dociekaniach zmierzam jedynie do pokazania, iż dyskursy posługują się zróżnicowanymi strategiami, zależnymi także od okoliczności i projektowanych celów komunikacyjnych. Dlatego też tolerancję i wykluczenie czynię punktami granicznymi skali określającej społeczne praktyki dyskursowe. Przyjmuję więc, po pierwsze, iż poszczególne dyskursy mogą aktualizować zarówno reguły charakteryzujące gest wykluczenia, jak i akt tolerancji. Po wtóre zakładam, że dyskursowym regułem tolerancji i wykluczenia można przypisać parametr stopniowości” (s. 8).

Jest to optyka odświeżająca dotychczasowe spojrzenie na debatę publiczną w Polsce. Przypomnijmy, że tradycyjnie mówi się o dwóch podstawowych orientacjach dyskursywnych, które ją polaryzują: prawicowej/konserwatywnej i lewicowej/liberalnej. Pierwszej z nich przypisuje się takie cechy, jak: ekspozowanie wartości, przede wszystkim narodowych, patriotycznych i chrześcijańskich, wyraźne zachowania identyfikacyjne (my, Polska, Polacy) połączone z negatywnymi nominacjami w stosunku do obcych, nastawienie na konfrontację, arbitralność, język emocjonalny, „twardy”. Druga z nich odznacza się ekspozowaniem wartości społeczeństwa obywatelskiego i demokracji parlamentarnej, deklarowaną otwartością, poprawnością polityczną i manifestowaniem wyższości intelektualnej wynikającej z przeświadczenia o umiejętności racjonalnego ujmowania zjawisk (Bralczyk 2003). Kreśląc aktualną mapę życia publicznego w Polsce, Jerzy Bartmiński (2010: 17) wymienił sześć dyskursów, które wyróżniają się tym, że mają określony podmiot (wspólnotę społeczno-dyskursywną), osadzenie instytucjonalne i organ propagandowy (np. gazetę, portal internetowy) oraz reprezentację w życiu publicznym (w gremiach rządzących różnych szczebli). Są to: dyskurs lewicowy, feministyczny, umiarkowanie liberalno-demokratyczny, radykalnie liberalny (anarchistyczny), liberalno-katolicki i narodowo-prawicowy.

Każdy z nich znajduje swoją reprezentację w omawianym opracowaniu. Dyskurs feministyczny występuje w nim jako reprezentant dyskursu libe-

ralnego, ale z wyraźnym odłamek lewicowym. Dyskursy nacjonalistyczny i narodowo-prawicowy są charakteryzowane jako światopoglądowo konserwatywne „z kategorią narodu w centrum pola ideologicznego”. Obok nich występują dyskursy katolickie – instytucjonalny dyskurs Kościoła katolickiego oraz bardziej liberalny dyskurs „Tygodnika Powszechnego”. Jednakże nie podlegają one żadnemu uporządkowaniu *a priori*, co jest zgodne z ostatnimi trendami w obserwacji praktyk dyskursywnych wychodzących poza arsenał poszczególnych wspólnot światopoglądowych czy konwencji komunikacyjnych oświetlanych w szerokim uwikłaniu dyskursywnym – por. na przykład *coming out* w złożonej konfiguracji dyskursów o rozmytych granicach: publiczny vs prywatny, tożsamościowy i emancypacyjny vs inkluzywny, homofobiczny vs równościowy itd. w rozprawie Małgorzaty Kity (2016).

Każdy z nich jest rozpatrywany na trzech płaszczyznach: aksjologicznej (odkrywanie systemu wartości jako podstawy dyskursywnego obrazu świata), podmiotowej (charakterystyka aktorów społecznych tworzących określone formacje dyskursywne) oraz interakcyjnej (zarówno wewnątrz grupy, jak i w relacjach międzydyskursywnych). W każdym z nich Autorka tropi strategie wykluczenia – od tych subtelniejszych, jak na przykład deformacja znaczeń dyskursywnych, hiperbolizacja (wyostrzanie różnic) czy dyskredytacja w dyskursie feministycznym, do tych najtwardszych, jak szyderczość i dewaluacja wartości, obiektów i aktorów społecznych w dyskursie nacjonalistycznym. Podobnie ze strategiami otwartości: od populistycznej inkluzywności dyskursu prawicowego przez praktyki terapeutyczne i akty solidaryzowania się w obrębie dyskursu feministycznego po dialogowość i kreowanie układów partnerskich w dyskursie „Tygodnika Powszechnego”.

Rywalizacja między dyskursami jest w recenzowanej rozprawie ukazywana – jak już zaznaczono – w agonistycznym ujęciu Chantal Mouffe i Ernesta Laclaua, ale Autorka dostrzega, że jej kształt bywa bardzo zróżnicowany. Obok walki na zasadzie ostrych dychotomicznych podziałów, jak w wojnach kulturowych (amerykańskie *culture wars*), w których skrajnie pojmowane światopoglądy nie dopuszczają poszukiwania kompromisów, występują mniej spektakularne strategie uzyskiwania dominacji w reprezentowaniu rzeczywistości społecznej, choćby prymat normatywizmu i dyrektywności.

Nie oznacza to jednak, że Bernadetta Ciesek stawia znak równości między poszczególnymi dyskursami ze względu na kryterium in-/ekskluzywności.

Zdystansowana postawa badawcza nie oznacza również bynajmniej symetri-
zmu, znanego ze współczesnej debaty publicznej („jedni robią źle, ale dru-
dzy nie są lepsi”). Autorka, dysponując odpowiednim aparatem badawczym
i precyzyjnymi pojęciami – zwłaszcza z zakresu interakcyjnej analizy relacji
międzydyskursywnych, w których najczęściej ujawniają się strategie otwartości
i zamknięcia – umieszcza badane dyskursy w odpowiednim punkcie na skali
od dyskursu tolerancji do dyskursu wykluczenia. Zaspokajając częściowo
ciekawość czytelnika, można ujawnić, że na podstawie wnikliwej obserwacji
za najbliższy ideał równości i tolerancji w komunikacji społecznej uznaje
dyskurs „Tygodnika Powszechnego”, za niemal modelowy przykład praktyk
wykluczających – dyskurs nacjonalistyczny.

Już nawet te ogólne wnioski ilustrują jedną z najważniejszych zasad, któ-
rej obowiązywanie w debacie publicznej Autorka dobitnie potwierdziła: „akty
wykluczenia i tolerancji obecne we współczesnej polskiej przestrzeni publicz-
nej charakteryzują się dynamiką i zróżnicowaniem zarówno pod względem
funkcjonalnym i kontekstualnym, jak i retorycznym. Ich mapa nie pokrywa
się z mapą typologicznego podziału dyskursów, bowiem ich praktykowanie
nie zawsze wynika z deklarowanej opcji światopoglądowej” (s. 256).

Na koniec warto podkreślić, że recenzowana monografia nie tylko posiada
„znak jakości” śląskiej lingwistyki dyskursu, ale także go buduje, włączając się
z sukcesem w żywo płynący nurt badań nad dyskursem w Polsce. Propozycja
triangulacji trzech znanych ujęć w obrębie LAD w części teoretycznej nosi
znamiona oryginalności, natomiast analityczne przetestowanie wypracowa-
nych narzędzi w części empirycznej przekonuje, że koncepcja sprawdza się
w badaniu materiału tekstowego. W pracy podjęto problem ważny społecznie
i choć nie jest ona napisana językiem dostępnym dla każdego, a lektura
wymaga pewnego przygotowania, to trud jej przeczytania powinni podjąć
nie tylko językoznawcy, ale także przedstawiciele innych dyscyplin, którzy
są zainteresowani kształtem życia publicznego w Polsce.

*MAGDALENA STECIĄG**

* <https://orcid.org/0000-0002-6360-2987>, Uniwersytet Zielonogórski, M.Steciag@ifp.uz.zgora.pl

Literatura

- Bartmiński J., 2010, *Język IV RP, czyli o karierze przecieku*. – *Język IV Rzeczypospolitej*, red. M. Czerwiński, P. Nowak, R. Przybylska, Lublin, s. 7–33.
- Bralczyk J., 2003, *O języku polskiej polityki lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, Warszawa.
- Duszak A., Fairclough N., 2008, *Wstęp: Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*. – *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 7–29.
- Kita M., 2016, *Coming out w polskiej przestrzeni dyskursywnej*, Katowice.
- Locke T., 2004, *Critical Discourse Analysis*, London–New York.